

СІМЕЙНІ ДЕВІАЦІЇ ЯК КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті автор робить висновок про те, що зловживання алкоголем, незадовільні умови життя та суттєва різниця соціальних ролей і статусів, порушення нормальної структури сім'ї та ведення домогосподарства, недоліки соціально-психологічної комунікації подружжя, є чинниками криміналізації сімейно-побутових відносин.

Ключові слова: неблагополучна родина, сімейне виховання, алкогольна залежність, насильство у сім'ї, сімейні конфлікти.

Соціалізація особистості дитини та утворення стереотипів її поведінки починається досить рано, тоді, коли основним мікросередовищем, яке формує особистість дитини, є сім'я. Вона продовжує здійснювати вплив на процес засвоєння соціального досвіду і у молодшому підлітковому віці. Відомо, що формування особистості дитини, по суті починається з засвоєння соціальних стереотипів поведінки. Сприйняття і засвоєння їх відбувається доволі швидко на основі копіювання та на основі власного «конструювання» стратегії поведінки. Цьому сприяє висока навіюваність дітей у ранньому віці та чуттєвість до соціальних впливів, до їх постійності, однорідності та адекватності.

Не викликає сумніву, що виховання дитини має починатися з сім'ї. Сім'я як основна ланка суспільства є вільним, зареєстрованим у державних органах на засадах рівноправ'я, союзом жінки і чоловіка, які пов'язані у біологічному, матеріальному і духовному відношенні. Біологічний зв'язок між ними полягає у статевому житті та у створенні нащадків. Господарський зв'язок має свій прояв у цілеспрямованій діяльності кожного з подружжя щодо здобуття засобів, які повинні забезпечити щоденні потреби сім'ї у харчуванні, одязі та житлі. Духовний зв'язок між подружжям надихає їх до взаємного зростання особистостей та сприяє відтворенню у їхніх дітях повноцінних особистостей. Ідеалом матері і батька повинна бути сім'я, де діти вписались у сімейну та соціальну спільність та піднялися над їхнім власним рівнем у будь-якому сенсі.

Сім'я для кримінологів виступає перш за все як соціальний інститут, у якому здійснюються найважливіші етапи формування особистості, а також як середовище з власними традиціями та звичками, що можуть формувати причини і умови злочинної поведінки.

Метою даного дослідження є виявлення механізмів криміногенного впливу поширених сімейних девіацій на членів родини.

Дослідженням різних аспектів зазначеної проблеми займалися: Ю.М. Антонян, Р.І. Благута, В.Є. Боднар, І.П. Васильківська, В.В. Вітвіцька, Б.М. Головкін, С.М. Корецький, Л.В. Крижна, О. Сидоренко, Д.А. Шестаков, Н.С. Юзікова.

Зокрема, Васильківська І. П. У своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що саме недоліки сімейного виховання займають провідне місце у системі факторів, які впливають на злочинну поведінку підлітка; а сім'ї, що сприяють формуванню особистості злочинця, поділяються на сім'ї з негативною морально-правовою характеристикою батьків і сім'ї з обмеженими виховними можливостями дорослих [1, с. 16]. Причому, перші знаходяться у конфлікті з суспільством і досить часто виховані у них діти поповнюють ряди неповнолітніх злочинців.

У ряді кримінологічних та інших наукових розвідок розглядається процес формування особистості. Зокрема, наголошується, що досить не просто відрізнити фенотипічну мінливість, що виникає під впливом виховання, освіти, всього комплексу соціальних умов, від впливу генотипу. Так, той факт, що діти відтворюють форми поведінки батьків, ще мало говорить про роль біологічної спадковості, оскільки батьки регулюють виховання дітей, а ті самі копіюють батьків, відчуючи при цьому вплив сімейного середовища у цілому [2, с. 160].

Ряд дослідників, аналізуючи причини і умови скоєння неповнолітніми злочинів, називають передусім ті, що пов'язані з негативними умовами морального формування особистості у сім'ї. Зокрема: нездорова ситуація у деяких сім'ях; пияцтво батьків, які іноді привчають до алкоголю своїх дітей; сварки і скандали; вплив батьків та інших родичів. Негативний вплив на формування особистості неповнолітнього, на думку дослідників, справляє відсутність одного чи обох батьків, що зазвичай ускладнює можливість контролю за поведінкою підлітка, сприяє бездоглядності, створює певні психологічні труднощі [3, с. 8-9].

У сім'ях, де існує проблема алкогольної залежності, дитині, щоб вижити у цих умовах, потрібно напрацювати необхідні установки і форми поведінки. Оскільки така сім'я є дисфункційною, сформовані у дитини установки і форми поведінки будуть дезадаптивними. Психопатії, алкогольні порушення, граничні психічні розлади, відхилення у особистісному розвитку та девіантна поведінка (від деліквентної до кримінальної) – ось список наслідків соціальної ситуації розвитку дитини у сім'ї, узалежненій від алкоголю. Природно, що частина цих наслідків може бути зумовлена впливом генетичних факторів, а частина – системою виховання у сім'ї. Специфічність виховання дітей у алкогольній сім'ї визначається її дисфункційністю. Причиною дисфункційності є те, що все життя обертається навколо алкоголю: батько залежний від нього (психічно або вже й фізично), а мати залежна від алкоголізму батька. Соціальна ситуація розвитку дитини у такій сім'ї, звичайно, виступає як похідна від поведінки і настрою батьків, від їх проблем. Атмосфера у сім'ї характеризується хаосом, непередбаченістю. Постійності немає ні у чому: ні у поведінці батьків, ні у межах дозволеного, ні у турботі про дитину (як у побутовому аспекті, так і у психологічному: увазі, емоційній близькості), ні у реакції батьків на поведінку дітей. У цьому зв'язку, вартою уваги є типологія дітей, що у процесі формування своєї особистості відчули вплив сім'ї, залежної від алкоголю, яку наводять у своєму дослідженні Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. [4, с. 141-157].

Перелічені деформації суттєво впливають на подальшу долю сформованої таким чином особистості. Перш за все, досить часто ідеться про відсутність прикладу нормальних статево-рольових відносин і, як наслідок, неможливість побудувати власні конструктивні стосунки з протилежною статтю. Це, у свою чергу, призводить до невдоволення життям, підозрливості, ревностей та побутових конфліктів, що нерідко переростають у бійки та супроводжуються кримінально караними діями. Досить часто особи, виховані у залежній від алкоголю сім'ї, теж починають зловживати алкоголем, перейнявши негативний приклад. У такий спосіб вони отримують можливість зняти напруження та тривожність, які постійно їх супроводжують. Утворюється своєрідне коло, яке важко розірвати.

У монографії З. Старовича наводяться дані, згідно з якими, агресивна і злочинна поведінка батьків-алкоголіків у 50-80% випадків переходить і до їх дітей. Причому, зв'язок між алкоголем і злочинністю може бути обумовлений наступними механізмами: 1) алкоголь знімає гальмівний вплив кори головного мозку на злочинну та девіантну поведінку; 2) під дією алкоголю від-

буваються зміни у нейромедіаторній системі, які сприяють розвитку агресивної поведінки; 3) хронічний алкоголізм призводить до дисфункції кори головного мозку, що сприяє патології поведінки; 4) агресивності сприяє те, що алкоголь провокує розлади сну [5, с. 91-92].

Іншою проблемою, що пов'язана з аспектами дисфункційної сім'ї, є застосування насильства у родині, зокрема і по відношенню до дітей. З літератури та судової практики відомо, що велика частина дітей, які зазнали фізичного, психічного, економічного, сексуального насильства, зіткнулися з цими явищами безпосередньо у родині. Тому пріоритетним напрямком запобігання злочинності на сьогодні є своєчасне реагування на правопорушення, що пов'язані з проявами насильства у сім'ї. Організація такої боротьби є одним із актуальних завдань для правоохоронців багатьох держав з різним рівнем економічного розвитку, відмінними етнокультурними традиціями та віросповіданням. Світова практика показує, що ефективність заходів, спрямованих на запобігання насильству у сім'ї, залежить, насамперед, від правового забезпечення дій правоохоронців при втручанні у випадку такого насильства, рівня їхньої професійної підготовленості до такої діяльності, а також усвідомлення суспільством небезпечності актів насильства, сформованості у громадян правильної правової та моральної оцінки цих явищ.

Насильницькі злочини у сфері сімейно-побутових відносин традиційно виокремлюються за ознакою сфери їх вчинення. Назване виокремлення значною мірою відображає й підгрунття, на якому вчиняються злочини цієї групи, а саме – сімейно-побутові відносини. У останні роки, особливо після прийняття Закону України «Про попередження насильства у сім'ї» від 15 листопада 2001 року, поширилася практика виокремлення злочинів згаданої групи за ознакою місця їх вчинення – у сім'ї.

Закон законодавчо встановив поняття насильства у сім'ї. Це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Як видно з наведеного визначення, закон передбачає такі види насильства у сім'ї, як: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне.

У спеціальній кримінологічній літературі вказується на недосконалість деяких ключових положень згаданого закону, зокрема, слушною є думка А. П. Закалюка який зазначає, що при визначенні насильства у Законі не вказана ознака

його предмета – застосування сили, силового впливу (фізичного або психічного), а також мета його використання, що наразі полягає у примушуванні до певної поведінки, способу взаємовідносин у сім'ї [6, с. 55]. Зустрічається також думка, що визначення сексуального насильства у Законі теж не є повним, зокрема, вказано лише на протиправне посягання на статеву недоторканість, а також на дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї, проте, це законодавче визначення повинно включати щодо дорослих будь-який сексуальний акт або сексуальну поведінку, що нав'язується партнерці (партнеру) проти її (його) волі [7; с. 137].

Найголовнішою метою насильства є встановлення домінування, контролю над поведінкою іншої людини. Часто насильство у сім'ї є не окремим актом, а тривалим процесом, при якому складається специфічна система стосунків між насильником і жертвою насильства. Так відбувається і тоді, коли насильник і жертва є членами однієї родини.

Проблема насильства – давня і масова хвороба суспільства. За різними дослідженнями від 50 до 70 відсотків жінок у нашій країні стикалися з проблемою насильства у сім'ї. Сьогодні на обліку органів внутрішніх справ за вчинення насильства у сім'ї перебуває загалом у Україні 88 тисяч осіб [8, с. 6].

Корені насильства походять з патріархальних стосунків та стереотипів щодо ролі жінки та чоловіка. Стереотипно вважається, що призначення жінки народжувати та виховувати дітей, доглядати дім, обслуговувати родину. Жінку з дитинства залучають до домашнього господарства, хоча сама вона може мати схильність до інших видів діяльності. Чоловік, з іншого боку, розглядається виключно як той, що забезпечує матеріально та захищає сім'ю, він часто фактично відсторонюється від виховання дітей, що призводить до втрати почуття батьківства. У сім'ї часто вважається звичайним явищем, що чоловік б'є жінку, батьки б'ють дітей, а відтак діти згодом знущуються над своїми старими батьками. Прийнятність насильства відображена у безлічі українських народних приказок.

Дослідження проведені у Україні підтверджують, що від 70 до 95 відсотків потерпілих від насильства у сім'ї – це жінки. Насильство може виникнути тоді, коли є нерівність та істотна різниця у силі. Силі фізичній, психологічній, економічній. Саме ця різниця у силі і дає «ілюзорну можливість» сильнішій стороні відчувати, що можна контролювати вчинки, думки і життя іншої людини, мати над нею владу та диктувати їй свою волю, а у разі, якщо ті чи інші вчинки не подобаються, то карати за це. Насильство завжди

повторюється. На жаль, типовою є ситуація, коли жінка виправдовує кривдника, пробає його і не вдається до спроб захисту. Однак, інтенсивність насильства постійно зростає.

Згідно із статистичними даними кількість ставих злочинів, вчинених у родині є невеликою, проте, слід відмітити їх значну суспільну небезпеку. Очевидно також, що рівень латентності цих злочинів набагато перевищує відповідні показники злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством взагалі.

Сучасна судова практика свідчить і про соціально-психологічні проблеми сучасної сім'ї, жертвами яких часто стають малолітні діти. Фахівці з психології, досліджуючи проблеми сексуальних злочинів у сім'ї вважають, що дитина-жертва страждає одночасно від кількох видів насильства. Так, інцест неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків та довіри в сім'ї, маніпулятивними стосунками, а часто й залякуванням з боку кривдника, що визначається як психологічне насильство. У основі будь-якої форми насильства лежить емоційна депривація, що спричиняє шкоду розвитку особистості дитини [4, с. 42].

У монографії Богатирьова І. Г. та Ларченко М. О. розкривається сутність і причинний вплив на цей вид злочинів взаємодії інстинктів, що криються у природі людини та соціального середовища, яке виштовхує ці інстинкти на поверхню. Подібні процеси мають місце серед найменш соціалізованих індивідів [7, с. 92-93]. Слід погодитись з думкою, що психічну енергію генерують переважно сексуальні та агресивні інстинкти. Різноманітність людських вчинків визначається особливою природою функціонування цих інстинктів. Інстинкти – це психічні образи тілесних потреб, що виражені у вигляді бажань. Мотивація людини повністю ґрунтується на енергії збудження, яка викликана тілесними потребами, що вимагають розрядки, виходу. Поведінку особистості зумовлює неусвідомлене напруження, а її дії спрямовані на його зменшення. У кожній людини є певна кількість обмеженої психічної енергії, яка підтримує її активність; мета будь-якої форми поведінки – зменшити психічне напруження, спричинене спонтанним зростанням кількості енергії. Керують поведінкою людини два основні інстинкти: інстинкт життя та інстинкт смерті. Якщо інстинкт життя, крім іншого, пов'язаний з відтворенням собі подібних (статева потреба), то інстинкт смерті виражається у агресії. Ці дві сили перебувають у антагоністичному протистоянні [9; 7, с. 92-93].

У спеціальних дослідженнях, присвячених злочинам у сфері сімейно-побутових відносин, наголошується, що існує тісний зв'язок між хара-

ктером злочину та особливостями особистості злочинця. При якісній інтерпретації причинно-наслідкового зв'язку у сфері сімейно-побутових відносин Крижна Л. В. виділяє злочини як результат: 1) тривалого і гострого конфлікту, ініціатором якого був злочинець; 2) ситуаційно обумовленої конфліктної поведінки потерпілого; 3) аморального способу життя злочинця і потерпілого; 4) вирішення злочинцем внутріособистісного конфлікту суспільно небезпечним способом у об'єктивно нейтральній ситуації [10, с. 19-22].

Загалом, негативні явища у сфері сімейного життя зводяться перед усім до збільшення числа розлучень, зниження рівня народжуваності, зростання кількості невдалих шлюбів. Крім цього вони обумовлюють зростання правопорушень та злочинності серед неповнолітніх. Такі сім'ї не виконують своєї основної функції – виховання дітей.

В аспекті розгляду проблеми сімейних конфліктів слід згадати про той факт, що досить часто через матеріальні та житлові проблеми у одному помешканні змушені проживати кілька поколінь і така ситуація може тривати роками. Звісно, що ці проблеми суспільства вирішити дуже складно. Люди різного віку і різного виховання дуже рідко знаходять порозуміння. У зв'язку з тим, що на одній житловій площі вимушено знаходяться батьки, діти та онуки, які самі вже перебувають у шлюбі, ситуація може загостритися настільки, що переросте з конфліктної у криміногенну. Таким чином, сім'я з основної ланки суспільства перетворюється на джерело підвищеної небезпеки для всіх тих, хто до неї входить.

Типовою для неблагополучної родини є і та обставина, що її соціалізуючий вплив на дітей суперечить суспільним вимогам і нормам, що неблагополучна родина характеризується не стільки внутрішньосімейними суперечностями (яких може і не бути), скільки конфліктною ситуацією між родиною і суспільством.

У літературі виділяють наступні типи неблагополучних сімей: 1) конфліктна сім'я; 2) аморальна сім'я; 3) педагогічно занедбана сім'я; 4) асоціальна сім'я [11, с. 34]. Найчастіше серед неблагополучних сімей зустрічаються саме конфліктні сім'ї, де взаємне невдоволення руйнує саму основу сімейних стосунків, призводить до їх повного знищення. У аморальних сім'ях подружжя знаходиться у конфлікті вже не лише один з одним, а і з правовими нормами та нормами моралі. У таких сім'ях діти засвоюють стереотипи аморальної поведінки та швидко поповнюють ряди злочинців. Для педагогічно занедбаних сімей характерними є суперечності, що виникають у зв'язку з їх непідкоренням нормам співіснування у суспільстві, постійними конфліктами з ото-

чучими, які призводять до відчуження такої сім'ї. Асоціальна сім'я характеризується видимою згуртованістю її членів, що підтримують певні ідеали, які суперечать ідеалам, прийнятним для суспільства. Діти у таких сім'ях засвоюють збочені уявлення про суспільні явища, які подаються у вкрай негативній формі і призводять до особистісного відчуження та, як наслідок, злочинної поведінки.

Вбачається, що чинниками криміналізації сімейно-побутових відносин є: 1) вікові та статеві невідповідності подружжя; 2) незадовільні умови його життя та суттєва різниця соціальних ролей і статусів; 3) порушення нормальної структури сім'ї та ведення домогосподарства; 4) стан психічного та фізичного здоров'я; 5) недоліки соціально-психологічної комунікації подружжя, у тому числі різниця у ціннісних орієнтаціях, рівнях емоційності; 6) зловживання алкоголем або наркотиками тощо.

Слід відмітити, що криміногенним сімейно-побутовим конфліктам належить вирішальна роль у генезисі тяжких злочинів, вчинених у сімейно-побутовій сфері. У такому конфлікті, як якісно новому інтегральному утворенні на різних рівнях суспільної практики, у тій чи іншій мірі проявляються причини і умови наведеної категорії злочинів. Тому криміногенний сімейно-побутовий конфлікт кримінологи повинні розглядати не просто як бар'єр (дефект) міжособистісного спілкування, а значно глибше, як наслідок суперечностей сімейно-побутової сфери суспільних відносин, морально-психологічних деформацій, антисуспільної спрямованості окремих особистостей, що йдуть у розріз із суспільносправданими нормами співжиття, усталеним побутовим устроєм більшості законослухняних громадян і вимогами правопорядку.

Література

1. *Васильківська* І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12. 00. 08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. П. Васильківська. – К., 2001. – 19 с.

2. *Дубинин* Н. П. Генетика, поведение, ответственность / Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. – М. : Политиздат, 1982. – 304 с.

3. *Профилактика* правонарушений среди несовершеннолетних. Учебное пособие / И. К. Туркевич, Ю. Г. Кобринский, М. А. Теплюк, В. Ф. Трегубов. – Киев: КГУ, 1980. – 102 с.

4. *Максимова* Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства / Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. – К. : Комітет сприяння захисту

прав дитини, 2003. – 344 с. – (Навчально-методичне видання).

5. Старович Збигнев. Судебная сексология / Збигнев Старович; [пер. с польск.]. – М. : Юрид. лит., 1991. – 336 с.

6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів / Закалюк А. П. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 712 с.

7. Богатирьов І. Г., Ларченко М. О. Кримінологічні засади запобігання статевим злочинам: Монографія. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 219 с.

8. Атрощенко Б. Ф. Інформаційно-практичний посібник «Насильство у сім'ї: захист прав потерпілих» / Б. Ф. Атрощенко, І. В. Дорожкіна, Л. М. Артеменко – Чернігів, 2009. – 65 с.

9. Хьелл Л. Теории личности. – 3-е изд. / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер, 2007. – 607 с. – (Серия «Мастера психологии»). – С. 116-118; Копець Л. В. Психологія особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – 2-ге вид. / Копець Л. В. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 458 с. – С. 229-232.

10. Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект) / Крижна Л. В. – К. : Київський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. Кафедра крим. -правових дисциплін, 2003. – 105 с.

11. Алексеева Л. С. Особенности неблагополучных семей и возможности школы у работе с ними / Л. С. Алексеева // у кн. Вопросы профилактики правонарушений несовершеннолетних. Сборник научных трудов. – М. : Академия педагогических наук СССР, 1985. – 102 с. – С. 32-39.

М. А. Ларченко

Семейные девиации как криминологическая проблема.

В статье автор делает вывод о том, что злоупотребление алкоголем, неблагоприятные условия жизни и существенная разница социальных ролей и статусов, нарушение нормальной структуры семьи и ведения хозяйства, недостатки социально-психологической коммуникации супругов, являются факторами криминализации семейно-бытовых отношений.

М. О. Larchenko

Family deviation as a criminological problem.

The author concludes that alcohol abuse, poor living conditions and a significant difference of social roles and status, disruption of family structure and management practices, lack of social-psychological communication spouses, are factors of the criminalization of family relations.